

ГІПАНІМІЧНАЯ СУВЯЗЬ ПАМІЖ ЗНАЧЭННЯМІ НАЗОЎНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Лексічнае багацце мовы ў значнай ступені абумоўлена здольнасцю слоў пашыраць свой змест, развіваць новыя значэнні. Адным з асноўных спосабаў утварэння новых значэнняў, або лексіка-семантычных варыянтаў слова (ЛСВ), побач з метафарай і метаніміяй, з'яўляецца гіпанімія.

Адносіны паміж лексіка-семантычнымі варыянтамі слова, абумоўленыя ад-розненнямі ў сэнсавым аб'ёме і заснаваныя на іерархіі, падпарадкаванні прыватнага агульнаму, віду роду, атрымалі назву ўнутранай гіпаніміі [6, с. 141]. Знешняя гіпанімія падразумявае рода-відавоя адносіны паміж рознымі словамі; унутраная гіпанімія характарызуецца наяўнасцю ў межах аднаго полісеманта родавага (гіперанімічнага) і відавочага (гіпанімічнага) значэнняў.

Гіпанімію нельга атаясамліваць з пераносамі па схеме «частка – цэлае» (сінекдахай) [4, с. 89; 5, с. 193; 6, с. 130]. З аднаго боку, сінекдаха, як і гіпанімія,

характарызуецца адносінамі ўключэння [2, с. 3]. Аднак у той жа час гэтыя дзве разнавіднасці семантычных змен маюць шэраг істотных адрозненняў. Дыяпазон прадметна-паняццйнай суаднесенасці пры гіпаніміі, як правіла, неабмежаваны ў рамках родавага значэння, пры сінекдасе пераносы маюць пераважна двухчленную структуру: *серп* 'сельскагаспадарчая прылада' (ТСБМ, V(1), 120) – *серп* 'железная частка сярпа' (ЛП, 123); *страха* 'верхняя частка будынка' (ТСБМ, V(1), 337) – *страха* 'частка страхі, якая звісае над сцяной' (ЛАБНГ, IV, к. 54). Сінекдаха грунтуецца на рэальных, аб'ектыўных, незалежных ад чалавечага ўспрымання прасторавах або часавых сувязях часткі і цэлага. Гіпанімічныя адносіны маюць «ідэальную» прыроду, прадметы і іх найменні аб'ядноўваюцца толькі ў свядомасці чалавека на аснове агульных прымет, семантычных кампанентаў. У гэтым плане гіпанімія набліжаецца да метафары: метафару і гіпанімію проціпастаўляюць метаніміі як парадыгматычна абумоўленыя змены значэнняў слоў [1, с. 55–60], як тып класіфікацыйных сувязей, заснаваных на агульнасці рэальні паводле іх прымет [3, с. 39–43]. Метафарычнае і гіпанімічнае пераасэнсаванні маюць вельмі блізкую структуру: нярэдка пры метафарычнай сувязі па форме або па месцы ў якасці асобнага значэння выдзяляецца агульная прымета па форме або па месцы, якая аб'ядноўвае астатнія ЛСВ (*кольца* 'прадмет, які мае форму вобада, абруча; тое, што мае форму такога прадмета' (ТСБМ, II, 594) – *кольца* 'металічны кружок, на які чапляюць ворчык у баране; кольца на розе ў каровы' (БДС, 71), 'кольца на рэгулятары ў плузе; кольца ў дузе' (ЖС, 222); *плеўка* 'тонкі пласт чаго-небудзь' (ТСБМ, IV, 273) – *плеўка* 'тонкая абалонка, якая ўтвараецца на паверхні нерухомай вадкасці; перапонка' (ТСБМ, IV, 273), 'бросня; дыяфрагма; мазгавая абалонка' (СПЗБ, IV, 8–9); *макушка* 'верхавіна, вяршыня чаго-небудзь' (ТСБМ, III, 88) – *макушка* 'верхняя частка галавы' (ТСБМ, III, 88), 'кончык пальца на руцэ' (БДС, 102), 'вяршыня дрэва, гары' (Шат., 153)). У такім выпадку неабходна прымаць пад увагу семасіялагічны аспект: метафара вызначаецца менай архісемі (асноўнай, галоўнай сямі) і прыналежнасцю ЛСВ да розных тэматычных груп, гіпанімічныя значэнні адносяцца да адной тэматычнай групы і маюць агульную архісему. Такім чынам, агульная прымета пры метафарычных ЛСВ – дыферэнцыяльная, яе «ўдзельная вага» ў семантыцы слова малая, яна не можа «прэтэндаваць» на тое, каб быць архісемай. У функцыі ж гіпероніма (родавага значэння, якое аб'ядноўвае гіпонімы) выступае цэласны эмпірычны элемент з *шэрагам* уласцівых яму прымет. Для дэнатата, абазначанага гіперонімам, характэрна пэўная якасная акрэсленасць у адрозненне ад метафары, дзе агульная прымета вылучаецца значнай ступенню абстракцыі (акругласць, паглыбленне, размяшчэнне зверху, у цэнтры і інш.).

Патэнцыяльныя магчымасці семантыкі агульнанародных найменняў беларускай мовы маюць адметныя мадэлі рэалізацыі ў дзвюх сферах свайго іонавання – рэгіянальнай і нарматыўнай. Полісемантычнасць дыялектных назваў адрозніваецца ад літаратурных перш за ўсё накірункам пераасэнсаванняў, а асаблівасці перараскладання значэння тлумачацца спецыфікай умоў функцыянавання лакальнай і агульнаўжывальнай разнавіднасцей мовы. Напрыклад, відавое вар'іраванне семантыкі гіпероніма часта адбываецца паводле прызначэння рэаліі і адлюстроўваецца менавіта ў дыялектнай мове. Гэта могуць быць назвы пэўных прылад, прыстасаванняў: літар. *вяроўка* 'звітыя ў выглядзе шнура пасмы (пянькі, лёну і інш.)' (ТСБМ, I, 602) – дыял. *вяроўка* 'вяроўка, пры дапамозе якой падымаецца вулей на дрэва' (ЛП, 323), 'вяроўка, якую звязваюць снапы, сена, салому на возе' (Янк-І, 57), 'вяроўка, якой прымацоўваецца аглобля да саней' (ЛАБНГ, II, к. 316); літар. *куль* 'сноп саломы' (ТСБМ, II, 753) – дыял. *куль* 'снопкі для застрэшыны' (ЛАБНГ, V, к. 31); літар. *лапата* 'драўляная ці металічная

прылада з дзяржаннем і шырокім плоскім ніжнім канцом для капання, перамяшчэння чаго-н.' (ТСБМ, III, 20) – дзял. *лапата* 'хлебная лапата' (СПЗБ, II, 618-619; НЛС, 147; Касп., 174), 'шувель (лапата для перасыпання сыпучых рэчываў)' (СПЗБ, II, 618-619); літар. *рама* 'прамавугольнік з брусоў або планак для розных патрэб і мэт' (ТСБМ, IV, 633) – дзял. *рама* 'рама ў ложку' (СПЗБ, IV, 267).

У адзначаных прыкладах родавы ЛСВ звычайна паведамляе аб агульных асаблівасцях канструкцыі, знешняга выгляду прадмета і фіксуецца ў нарматыўнай мове. У гаворках побач са спецыялізацыяй па прызначэнні ўдакладняюцца і дэталі вонкавага выгляду прадметаў.

Адметнасцю вылучаюцца гіпа-гіперанімічныя суадносіны значэнняў слоў *машынка*, *станок*. Іх гіперонім не мае ў літаратурнай мове якой-небудзь акрэсленай формы або прызначэння: літар. *машынка* 'невялікая прылада для якой-небудзь работы' (ТСБМ, III, 130) – дзял. *машынка* 'запальнічка' (Сцяшк., 286; НЛС, 118; СГЦРБ, 229), 'кнопка ў вопратцы' (Сцяшк., 286; Янк-І, 115; БДС, 104; ЛАБНГ, IV, к. 220), 'частка лямпы, якая падае knot' (Сцяшк., 286; НСл, 68); літар. *станок* 'прыстасаванне для якіх-небудзь работ' (ТСБМ, V (1), 304) – дзял. *станок* 'прыстасаванне для віцця вяровак; прыстасаванне для намотвання нітак; прыстасаванне для падвешвання нітоў; прыстасаванне для рэзання саломы' (СПЗБ, IV, 571), 'вал у кроснах, на які навіта аснова ці палатно' (Сцяшк., 471), 'драўляная падстаўка на чатырох ножках для тачыла' (НСл, 228).

Радзей побач з дыферэнцыяцыяй, чляннем семантыкі ў гаворках наглядаецца адваротная з'ява – інтэграцыя, пашырэнне межаў лексічнага зместу. Такая з'ява характэрна для тэматычнай групы «адзенне»: дзял. *хустка* 'агульная назва адзення' (ЛП, 317), *плацце* 'тс' (СПЗБ, III, 534; Нас., 417), *кабат* 'рознае адзенне' (ЖС, 149) – параўн. літар. *хустка* 'кусок тканіны на галаву' (ТСБМ, V(2), 222), *плацце* 'сукенка' (ТСБМ, IV, 271), *кабат* 'безрукаўка' (ТСБМ, II, 568).

Іншы раз нейтральныя ў азначаным плане агульнаўжывальныя лексемы побач са звужэннем або пашырэннем значэння набываюць у народнай мове станючую ці адмоўную канатацыю: літар. *калач* 'круглая булка пшанічнага белага хлеба' (ТСБМ, II, 583) – дзял. *калач* 'недапечаны, няўдалы хлеб' (СПЗБ, II, 370); літар. *лайба* 'вялікая парусная лодка' (ТСБМ, III, 14) – дзял. *лайба* 'стары зношаны транспарт' (СРЛГ, 65); літар. *асоба* 'сукупнасць уласцівасцей пэўнага чалавека, якія складаюць яго індывідуальнасць' (ТСБМ, I, 285) – дзял. *асоба* 'паважная асоба' (Касп., 25); літар. *грыб* 'расліна ў выглядзе шапачкі на ножцы' (ТСБМ, II, 86) – дзял. *грыб* 'баравік' ['добры, самы лепшы грыб'] (НСл, 289; ЖС, 209; ТС, I, 230).

Такім чынам, для беларускіх гаворак у параўнанні з літаратурнай мовай характэрны гіпанімічная дыферэнцыяцыя, канкрэтызацыя семантыкі слоў у залежнасці ад умоў і патрэб камунікацыі. Гэта можна растлумачыць цеснымі сувязямі дыялектнай мовы з вусным побытавым маўленнем, дзе звычайна актуалізуецца канкрэтна-прадметны змест лексічных адзінак.

Умоўныя абазначэнні

БДС – Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1975; **ЖС** – Жывое слова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1978; **Касп.** – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матэрыялы). – Віцебск: Выданне Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства і выдавецтва «Заря Запада», 1927; **ЛАБНГ** – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т. – Мн.: Фонд фундаментальных даследаванняў РБ, 1993-1998. – Т. 1-5; **ЛП** – Лексика Полесья. Матэрыялы для полесскага дыялектнага слоўніка. – М.: Наука, 1968; **ЛСВ** – лексіка-семантычны варыянт; **Нас.** – Насовіч Й.Й. Слоўнік беларускай мовы. – Мн.: БелСЭ, 1983;

НЛС – Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972; **НСл** – Народная словатворчасць. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979; **СГЦРБ** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. – Мн.: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. – Т. 1-5; **СРЛГ** – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны. – Гродна, 1999; **Сцяшк.** – Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972; **тс** – тое самае; **ТС** – Тураўскі слоўнік: У 5 т. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982 – 1987. – Т. 1-5; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мн.: БелСЭ, 1977 – 1984. – Т. 1-5; **Шат.** – Шатэрнік М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1929; **Янк-І** – Янкоўскі Ф.М. Дыялектны слоўнік. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1959. – Вып. 1.

ЛІТАРАТУРА

1. **Журавлев А.Ф.** Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке / Под ред. Д.Н. Шмелева. – М.: Наука, 1982. – С. 45-109.
2. **Кліменка Г.П.** Да пытання аб семантычных адносінах паміж словамі ў сістэме // Беларуская лінгвістыка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1974. – Вып. 6. – С. 3-10.
3. **Никитин М.В.** Лексическое значение слова (структура и комбинаторика): Учеб. пособие для пед. вузов по спец. № 2103 «Иностр. яз.» – М.: Высшая школа, 1983. – 127 с.
4. **Никитин М.В.** Основы лингвистической теории значения: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
5. **Общее языкознание:** Учеб. пособие для филол. фак. вузов / Н.Б. Мечковская, Б.Ю. Норман, Б.А. Плотников, А.Е. Супрун; Под общ. ред. А.Е. Супруна. – Мн.: Высш. школа, 1983. – 456 с.
6. **Старычонак В.Дз.** Полісемя ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў): Дыс.... д-ра філалаг. навук: 10.02.01 – Мн., 1997. – 233 с.

SUMMARY

Gender-aspect (hipponymic) relations between the meanings of the nouns in the Belarusian language are analyzed in this article; the essence of intraword (internal) hipponymy, its difference from metonymy and metaphor being. Peculiarities of hipponymic relations in the nouns of literary language have been compared to those of dialectal language.